

UDC 930.58 (—12)

YU ISSN 0350—7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES
XXVII

Rédacteur

NIKOLA TASIĆ

Directeur de l'Institut des Etudes balkaniques

Secrétaire

ALEKSANDAR PALAVESTRA

Membres de la Rédaction

MILUTIN GARAŠANIN, MILKA IVIĆ, ČEDOMIR POPOV,

ANTHONY-EMIL TACHIAOS (Thessalonique),

DIMITRIJE DJORDJEVIĆ (Santa Barbara), DRAGOSLAV ANTONIJEVIĆ,

VESELIN DJURETIĆ, MIODRAG STOJANOVIĆ

BELGRADE

1996

П Р И Л О З И И Г Р А Ђ А

Милорад ЕКМЕЧИЋ
Београд

Emilio Gentile: Il culto del littorio. La sacralizzazione della politica nell'Italia fascista, Roma, Bari, 1995.

Овом књигом о култу ликторског знака и сакрализацији политике у фашистичкој Италији, Емилио Ђентиле се потврдио као стегоноша нове генерације историчара фашизма у својој земљи, која настоји да избегне замор, а добрим делом и склоност ка недореченој и стидљивој апологетици раније школе коју је водио Ренцо Де Фелиће. У исто време је ова књига једно од најбољих остварења у светској историјској науци, која иде траговима Џорџа Мосеа из 1975. године, да се потанко истражи како је дух нације био изграђиван преко институција које су створене за ту врсту грађанског одгоја.¹ Та је филозофија почела са есејом Ж. Ж. Русоа о пољској влади 1772. године, где се каже да се у политичкој свести грађанина морају ујединити две главе орла - глава државе и глава религије. Јакобински је покрет у свом делу Француске револуције 1793-1794. године био први подухват у историји да се створи једна нова политичка религија, која ће у свести новог националног грађанина заменити стару хришћанску. Било је јасно да веровање и црква представљају "Instrumentum regni", па кад је немогуће да се за тај историјски задатак преузме старо хришћанство, онда треба створити нову грађанску религију. Основни Ђентилеов закључак је да је "фашизам био први експеримент институционализовања једне нове лаичке религије у Европи после Француске револуције", (стр. 310).

---

1 George L. Mosse: *The Nationalisation of the Masses. Political Symbolism and the Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich*, New York, 1975.

Оно што дели ову значајну расправу од сличних остварења у модерној историографији света јесте покушај, не само како је национализација маса захтевала стварање једне нове лаичке вере, него како се сакрализује једна политичка идеологија. Култ ликторског знака, као симбола италијанског фашизма, прошао је три историјске фазе. У првој од 1923. до 1926. године долази до "освајања симболичног универзума државе од стране фашизма". У другој од 1926. до 1932. године "фашистичка идеологија се консолидује и у исто време у себе инкорпорира култ отаџбине". У трећој фази се тај култ ослободио колевке италијанског националног покрета из којег је никао и проходао својим ногама, (стр. 65). Свака од ових фаза има и значај за себе, али све заједно представљају историјски континуитет феномена обоготворења државе у модерној историји.

У једном другом раду, Емилио Ђентиле је отишао корак даље, или барем дао једно објашњење својих истраживања, које у овој књизи није наглашавао. Он вели да је европска интелигенција до 1914. године изграђивала веру у неопходност рата, као средства модернизовања и напретка. Тако је Први светски рат избио у атмосфери да су "сви људи у њему били учесници у великом преображавајућем догађају, који ће обновити појединце и нације, стварајући један бољи свет".² Ниче је у "Ессе homo" наговестио да ће "доћи рат као никада пре тога на земљи", а његов учитељ Јакоб Буркард је у рату видео "обновитељску функцију појединца и нација". Сви су осећали да живе у време "краја света", историјског пропадања буржоазije и желели су да новом свету дају нове енергије, "једну варварску животност која би била кадра да обнови народе и човечанство", (стр. 748). Након читања Ничеа, млади Мусолини се већ 1903. године огласио о потреби да се дају импулси "једној новој паганској цивилизацији".

Ово свођење једног политичког мита на функцију историјског модернизовања није присутно изричито у Ђентилеовој главној књизи о култу ликторског знака, али га треба претпоставити. Без обзира на све странпутице и култ смрти, који је постао главни препознатљиви симбол фашизма у модерној историји, он је у исто време никао из овог заноса од пре 1914. године као једна неизбежна

2 Emilio Gentile, *Un'apocalisse nella modernità. La Grande Guerra e il mito della rigenerazione della politica*, Storia contemporanea XXVI/5, Roma, Ottobre 1995, 738.

идеологија велике регенерације трулог старог света у нешто боље што носи национална држава. Није никакво чудо да је Ђентиле приказао овај процес сакрализације државе у фашизму, као природни продужетак онога што је рађено у ранијем ризорђименту. Мацини је то изричито формулисао 1835. године у спису "Вера и будућност", а његову Младу Италију су савременици оцењивали "као једну нову политичку религију", ("Il culto del littorio", стр. 9). Одмах након уједињења Италије, 1878. године је покренута идеја да се Вигорију Другом, краљу ујединитељу, подигне величанствени споменик. Нацрт је направљен 1885. године, а сам споменик су подизале до 1921. године две генерације. Превоз костију "незваног јунака" који ће му тада бити додат било је "прва национална светковина коју је осетио цели народ", (стр. 36).

Дивинизација фашистичких симбола је овоме процесу интегрисања националне државе, која је присутна код свих народа, додао нешто своје што га издваја из те опште подлоге. Фашизам изграђује "свест римства" ("conscienza della romanità"). Кад се на војним парадама 1939. године открило да једино италијанска војска нема свог посебног маршовског корака, онда је усвојен нови "римски корак", којим су спочетка маршовали само одреди фашистичке милиције. Датум 21. април, "дан рођења Рима" је узет за државни празник, са гигантским парадама које су требале да замене блиско време прославе Првог маја. На једном месту Ђентиле каже да је смисао за велике војне параде Мусолини учио од Стаљина. Цитира у том смислу Бертранда Расла из 1920. године да је бољшевизам био једна нова религија, по неким аспектима сличан исламу, (стр. 304). Пре овог процеса иза 1922. године, на активну националну мањину и пасивну већину коју води црква.

Као и свака друга вера и ова нова лаичка мора имати своје ритуале. Треба разликовати религију и теологију, јер министар образовања у фашистичкој влади који је био филозоф по занимању вели 1932. године да је "фашизам религија, а не теологија", (стр. 118). Религиозни ритуали се претварају у Италији у "литургију отаџбине". Сваки град, село и варошица ("città, paese e borgo") имају своје тргове, паркове, шеталишта ("viale") који су посвећени палим у великом рату 1915-1918. године. Већ од 1923. године сам Мусолини на своје дописе ставља датум од доласка фашизма на власт, што постаје онда брзо једна општа пракса. Као код јакоби-

наца, овде се опет ствара револуционарни календар. Свака школа добија неки "ритуални простор", где се чувају симболи и заставе, где се нарочито суботом врше смотре гарде и стража. Као генерални секретар партије, Стараће је био наредио да се "Ликторске куће", како су се називале зграде у којима је била смештена управа фашистичке странке, праве тако да имају звонике са звонима и велике дворане, у којима би се обављали ритуали одавања поште херојима, палима у рату и успомени на славну прошлост нације. Литургија је тако добила и своје цркве.

На много места Ђентиле показује да је ова нова лаичка религија почела давно пре доласка фашизма на свет и на власт. Посебно је наглашени култ Мусолинија као вође почео у време кад је он још био ватрени социјалиста. Многи су се од његових савременика изненадили када су 1932. године, на једној монументалној изложби о фашистичкој револуцији, видели да је први ликторски знак био употребљаван од стране "Fasci di azione rivoluzionaria" 1915. године и да су бојени црвеном бојом. Мусолини је добио назив дуџеа, још док је био социјалиста. Чак је и овејани либерал Гаетано Салвемини зачудо у њему 1912. године видео човека "који у себи носи велики део будуће судбине Италије", (стр. 265). Прво велики национални дуџе, пре него је тај ореол припао Мусолинију након победе 1918. године, био је за кратко песник Данунцио. Поред њега је било још сијасет мањих вођа ("ducetti").

Лаичка религија је ухватила цели италијански народ. "За две деценије под фашистичком владом, тргови Италије од великих градова до малих села, били су претворени у јединствену, огромну позорницу где су милиони лица славили, са истоветном срдачношћу и подстицани једним продуженим ритмом, светковине нације, годишњице режима, победе 'револуције', култ палих, глорификацију хероја, посвећивање симбола, појаве дучеа", (стр. VII увода). Ипак тај нови стил политичког живота није био споља наметнут. Националну литургију су тражили војници преживели из рата, "интелектуалци у потрази за новом вером", млади којима је недостајало жртвовање и акција, буржоазија која се сматрала "природним чуваром традиционалних вредности ризорђимента", (стр. 41).

Не поричући основне закључке Емилија Ђентилеа да је масовна подршка фашизма у Италији долазила из чињенице да је он историјски продужио ранији ризорђименто, да га је носила интели-

генција са уверењем да је велики рат 1914-1918. године био препородитељски и револуционаран, да је цела нација за две деценије фашистичке власти доживела тренутак модернизације, мора се ипак рећи да у његовим уверењима постоји једна концепцијска слабост. Он није узео у обзир чињеницу да много шта што је он оценио као ланчку религиозност, није била ништа друго него део свакодневне католичке религиозности. (Ж. Ж. Русо је 1772. године ипак учио да хришћанин не може постати слободни грађанин.) Он је свестан чињенице да фашизам без подршке католичке цркве не би могао постојати. Он наводи податак да су фашистички сквадристи полагали заклетву "у име Бога и Италије" и да су то обично радили пред свештеником, нако се у његовом недостатку могло урадити и друкчије, (стр. 51). Мусолини је истицао религију као "свети патримониј народа", а католичку цркву у својој земљи 1921. године оцењивао као "једину универзалну идеју која данас постоји у Риму", (стр. 107). За Алфреда Рока је католичка црква била једна овоземаљска организација са безграничним установама "којима је циљ да приближе државу масама, да дубоко продре у њих, да их изблиза води у економском и духовном животу, да постане преносник и тумач њихових потреба и њихових стремљења", (стр. 123). Сама је фашистичка странка схваћена као један "религиозни поредак уређен по моделу Друштва исусоваца". Мусолини је 1930. године дао инструкцију својим властима да избегавају сукобе са црквом, јер "у сукобу државе са црквом на овом подручју изгубиће држава". Поред фашистичке власти постоји и систем католичких организација, који су један партнерски покрет са сличним циљевима и методима. Попови могу повести сељаке против фашизма, ако им устреба. Протестантска вера дозвољава својим верницима да свако тражи спасење за себе. У католичкој цркви се спасење обавља под вођством цркве, "а ми смо католици и остављамо цркви да то уради", (стр. 137). Јакобинци су разорили католичку цркву, фашизам се на њој подигао. То је разлика.

Иако су се надопуњавале, црквена и државна страна су се у исто време и сукобљавале око онога што је свака од њих улагала у остварењу коначних циљева, (стр. 141). Привремени је сукоб постојао нарочито 1931. године, јер је црква замерала да јој је остало мало простора за њене сопствене организације у образовању и одгајању свести народа. Зна се ипак, што Ђентиле не разрађује, да

је управо тада црква попустила и у новом папском писму свесно одустала од ранијих захтева да може имати своје синдикате, или организације које се односе на социјална и економска питања. Енциikliка "Quadragesimo anno" је управо тада поделила власт са фашистичком државом, а с њом заједно и одговорност за будућност италијанског народа. Све дотле док је Мусолини оцењиван као изабрана личност преко које католичка црква води државу, дотле је његов култ имао једну неповредиву подлогу на којој је несметано растао. Не треба тиме порицати његове харизматичке способности да води масу, да је електрише ("plasmare la masse", стр. 185), него закључити да би без такве подршке постојеће цркве тај задатак остао неиспуњен.

У можда једном есеју најбоље написаном уопште о фашизму у свету млади и тада непознат Иво Андрић је 1923. године видео ову подлогу национализма и католичке цркве у фашизму. "Чињеница је непобитна и значајна да италијански конзервативни и католички национализам није нашао одзива у масама и није победио, него је и сам апсорбован од једног покрета чији су основи били много шири, разлози много реалнији и средства 'савременија'". Италијански фашизам је био реакција на неуспелу комунистичку револуцију. Социјализам је "губио своју часовиту, велику снагу и драгоцену време у магловитим одлукама и ситним чаркањима, клао буржоазну тупим ножем док је није довео до очаја и експлозије у безумну реакцију".³ Посматрајући манифестације фашиста на римској улици 1921. године, он је овако описао Мусолинија: "У првом четворореду тих бучних и бескрајних поворки показали су ми једног човека о коме се дотад мало говорило. У тамносмеђем, дугачком капуту, са широким жутим лицем и жарким великим очима, ступао је оштро и падао у очи свима. У целој појави било је нешто сурово и фратарско". Није му порицао ни способности да води масе, ни могућност да оствари конструктивни преображај у италијанској држави жедној историјских промена. Уколико падне у искушење да постане диктатор, онда ће уместо обнове завршити у хаосу. Његове поворке неиспаваних сељака и маловарошана из провинције који су дошли да се нечему свете у престоници оценио је као "све гђ туцибрат".

3 Иво Андрић, *Фашистичка револуција*, Југославенска књига VII/8. Загреб 1923, Сабрана дела, Историја и легенда, Београд 1981, 202, 200.

Католичка црква је фашизму дала више од политичке подршке. Дала је идеју да држава мора бити морални организам, а као таква своје морално послање добивати од Бога. "Stato etico" је у исто време значило да суверенитет у тој држави није у народу, јер народ не даје морал друштву него га добија са небеса од Бога. Католичка држава онога времена није замишљана ни у каквој другој форми него једној од цркве подржаној диктатури. Најдрагоценије што је црква дала фашизму били су њени верници, који су исто онако обожавали свога шефа државе као што су то радили и са својим црквеним поглаваром.

Институције за сакрализацију политике имају све модерне државе, али исход није био исти као у Италији између 1922. и 1943. године. Председник Кенеди је наредио да се прозори на свим амбасадама његове земље у свету морају држати јарко осветљеним док је он држао говор. Тито је имао "титиће", како је Кардељ називао балканску верзију "ducetta" из италијанског оригиналног примера. И њему је маса кликтала да су његови, а он њихов, као у Италији. И овде је постојала навика да се херојство, режим и историјски подвизи обележавају великим манифестацијама и грандиозним споменицима. Пуно сам се пута упитао, возећи се око Сарајева у своје време кад би одједном у оквир ветробрана улетела нека грађевина за коју бих инстинктивно помислио да је фабрички водоторањ, зашто та уметност брзо пропада и нема савршено никакво одобравање у свести пролазника. Била је плагијат без историјске подлоге. Иза 1918. године католичка је црква први пут у историји ујединила цео италијански народ, улила му свест да је под њеним вођством изашао из великог рата 1918. године на једном путу модернизовања и историјског прогреса. Католички верник је у Мусолинију видео симбол снаге своје земље, која пре тога никада није постојала. Без тог врло приметног улога, његов култ се никада не би могао изградити.

Докле је католичка црква одобравала фашистички режим, дотле је он и функционисао. Војни порази у Северној Африци у италијанском народу нису произвели отрешњење. "Изгледа да је ратни менталитет у Италији задоцнео у формирању". Тек је искрцавање на Сицилији изазвао страх о слому.⁴ Али то је исто

4 Giuseppe Conti, *La crisi morale del '43: le forze armate e la difesa del territorio nazionale*, Storia contemporanea XXIV/6, Roma, Dicembre 1993, 1125.

време када је црква дизала руке од фашизма и настојала да са западним савезницима склопи сепаратни мир. Тек тада је црква престала да инвестира свој морални капитал у култ сакрализоване државе, која се без тога улога никада не би могла ни подићи. Тренутак када црква одриче помоћ фашизму је најбоље време да се оцени колико је она била одлучујућа док је раније издашно давана.

Приликом једне од три посете државном секретару Ватикана у септембру 1941. године, амерички изванредни посланик Мирон Тејлор се уверио да ту још очекују победу нацизма над комунизмом.⁵ Подједнако су страховали да се Америка спрема да у случају победе "реорганизује Европу на свој начин". Након великих победа под Москвом и Стаљинградом ће брзо еволуирати у убеђењу да је за Европу највећа опасност совјетска победа. У том смислу је Ватикан убрзао рад на замени влада у свим фашистичким државама, како би нова лица била у стању да уверљивије нуде сепаратни мир западним савезницима. Коначни идеал је било успостављање католичких ауторитарних држава, које би онемогућиле демократизовање друштва. До средине 1943. године су имали изграђен пројекат једног савеза Подунавских држава (Аустрија, Мађарска, Хрватска, Чехословачка и можда Баварска).⁶

У свом опису пада фашизма 1943. године сам је Мусолини главну кривицу приписао краљевском двору, који је преко Ватикана покушавао да успостави везе за сепаратни мир. За пад његове државе је оптуживао Јевреје, масоне и Ватикан.⁷ Знао је за контакте Ватикана са Рузвелтом преко изасланика Мирона Тејлора, као и да је ватикански човек у Великом фашистичком већу Дино Гранди 24. јула 1943. године био организатор његовог збацивања. На тој истој седници је други ватикански човек Гроф Ћано рекао да у дискусији не треба помињати Ватикан, јер би било "слабо примљено иза бронзаних врата".⁸ Дуће је био разочаран кад му је католичка маса окренула леђа, јер оно што је и даље с њиме остало, тињало је друкчијом ватром.

5 Sergio Trasatti, *Vatican, Kremlin. Les secrets d'un face-à-face* (1993), Paris 1995, 115.

6 Karheinz Deschner, *Die Politik der Päpste im 20. Jahrhundert II, Von Pius XII 1939 bis zu Johannes Paul II 1991* (1982), Rohwolt 1991, 183.

7 Max Ascoli (ed.), *The Fall of Mussolini. His Own Story*, New York 1948, превод Мусолинијеве књиге *Историја једне године* која је почела излазити у миланској "Corriere della sera" у јуну 1944, 33, 34.

8 *Истито*, 146.

Иако тоталитарна диктатура, фашизам ипак није био у супротности са уставом Пијемонта од 1848. године, који је предвиђао да је влада само краљев саветодавац. Устав није предвиђао постојање политичких странака. Доласком фашизма на власт 1922. године краљ је само повукао устав, али га није укинуо. Већ 1942. године почињу да се стварају по Италији католичке партије, а главна ватиканска организација "Католичка акција" стаје на страну против фашизма.⁹ Циљ је Ватикану да фашизам наследи једна ауторитарна католичка влада, са "својим организованим снагама". Хтели су да створе један "модел државе без партија и без аутономних организација радника", по узору на благи модел португалског фашизма под Салазаром. У том погледу црква настоји да инспирише и свој нови синдикални покрет, а међу тим будућим савезницима је и један нуклеус око кога се замеће католички комунизам. Емилио Ђентиле би боље урадио да је закључио да је фашизам само привремено успео са лаичком интеграцијом нације. Јакобински је експеримент имао трајне последице, Италију деле верници и грађани.

Политика католичке цркве након првих пораза 1941. године и покушаји да се фашизам као католички покрет одржи, тиме што ће добити замену у једној католичкој влади, има значаја у толико што се тиме илуструје тврдња да је сакрализација фашистичких симбола и националне државе раније, имала једну црквену подлогу без које не би била могућа. И кад се рушио фашизам, црква предвиђа спасавање ауторитарне владе као свог избора за политичку будућност католика. Први број језуитског листа "Civiltà cattolica" након пада фашизма (од 7. августа 1943) се залагао за наставак фашизма у једној ауторитарној држави контунуитета.¹⁰

Без обзира на могуће примедбе, које овде могу имати интереса више за данашњег српског читаоца него за савремену италијанску науку пребогату анализама историјских прилога идеологији и политици фашизма, књига Емилиа Ђентилеа представља без сумње велико освежење. Иако су италијански научници у временском заостатку пред француским и америчким у истраживању феномена сакрализације националне државе и њене идеологије, Емилио Ђентиле је створио једно дело интернационалне вредности. Он добро

9 Renato Moro, *I cattolici italiani e il 25. luglio*, Storia contemporanea XXIV/6, Roma, Dicembre 1993, str. 967.

10 *Исццо*, 984.

познаје проблеме савремене историјске науке и њена најбоља остварења у данашњем свету, а листа архивских фондова које је црпео у истраживању је сведочанство да је ова књига у исто време и наставак класичне италијанске вештине у чепркању по старим папирима. Остаје замерка, да је ово ипак студија, не како је фашизам поновио пример јакобинског покрета, него како је тај модел искористио и на њему остварио нешто потпуно ново, италијанско и католичко. Верник је отео интеграцију грађана и оставио је недовршену.